

Cornelis J. Schiff

A POSZTLIBERÁLIS KONZERVATIVIZMUS ÉS A NEMZETÁLLAM

BEVEZETÉS

2022 végén meghökkentő botrányra került sor. Az ellentmondásokkal terhes katari labdarúgó-világ bajnokságot követően számos európai uniós tisztségviselőt tartóztattak le vesztegetés és pénzmosás gyanújával, akik között a legnagyobb figyelmet Eva Kaili, az Európai Parlament alelnöke keltette. Ugyanezen szervezet elnöke, Roberta Metsola éles szavakkal ítélte el azt, ami még ekkor is csupán a gyanú vagy legfeljebb a vádemelés stádiumában volt. Jellemző kliséje napjaink közbeszédének, hogy a vád mindig bűnt feltételez, az erények bizonygatása pedig sokáig tart. Metsola egyenesen azt találta mondani, hogy az események „az európai demokrácia [...] a nyílt, demokratikus társadalmak ellen intézett támadásként” értékelhetők.¹ Ursula von der Leyen, az Európai Bizottság elnökének nyilatkozata ugyanezen irányba mutatott. Persze nem a vádak „rendkívül súlyos” minősítésére gondolunk, hanem arra, hogy azonnali hatállyal új etikai testület felállítását szorgalmazta, hogy az ellensúlyozza a fenyegetést. Csak emlékeztetőül: Von der Leyen 2019-es megválasztását megelőzően nem szerepelt a csúcsjelöltek listáján, e lépés kapcsán az Európai Parlament akkor egyöntetű ellenvéleményének adott hangot.²

¹ GREGORY 2022.

² STONE 2019.

A helyzet iróniája nem került el számos olyan, demokratikusan megválasztott európai vezető figyelmét, akik a Covid-járványt követően, az Ukrajnában zajló háború közepette kerültek az unió látókörébe állítólagos korrupciós ügyeik és antidemokratikus irányba való elmozdulásuk miatt. Különös figyelmet érdemel Orbán Viktor, a magyarországi választásokat ugyanezen évben elsöprő többséggel megnyerő konzervatív Fidesz elnökének Twitter-bejegyzése, amelyben a „Jó reggelt, Európai Parlament!” köszöntés alatt egy jóízűen hahotázó politikusokat ábrázoló mém volt látható a következő felirattal: „Erre ők: »Az EP komolyan aggódik a magyarországi korrupció helyzete miatt!«”³ A Világgazdasági Fórum előtt tartott beszédében Andrzej Duda lengyel államfő kifejezte azon véleményét, miszerint „az EU és az európai intézmények végre felhagyhatnak azzal, hogy a jogállamisággal semmitmondó közhelyként dobálózzanak, hiszen annak egyértelműen semmi köze saját tetteikhez”, továbbá „[m]ások leckéztetése helyett inkább saját soraikban kellene helyre tenniük a jogállamiságot”.⁴ Tagadhatatlan, hogy bár Magyarországnak és Lengyelországnak is szembe kell néznie saját problémáival – úgy vélem, mindkét ország esetében jogos aggályok merülnek fel a bírói szervezetek függetlensége kapcsán –, az EU múltja – és jelene – is korrupciós botrányoktól terhes.

Mégis, a korrupció és az „illiberális” demokrácia vádjai túlon túl könnyen hangzanak el Brüsszelben másokkal, különösen Magyarországgal és Lengyelországgal szemben. Valószínűleg nem segített a helyzeten, hogy Orbán Viktor 2014-ben, a magyar jobboldal évente megrendezett fesztiváljellegű találkozóján közvetlenül népszerűsíteni látszott az „illiberális demokrácia” gondolatát.⁵ A politikai spektrum baloldalán szinte senki nem vette a fáradságot, hogy megkísérelje megglelni a miniszterelnök szavai mögötti tényleges szándékot – a közösségre, nem pedig a korlátlan individualizmusra helyezett hangsúly szorgalmazását –, de talán e szándék a legkevésbé sem érdekelte a baloldaliakat: szerintük Orbán nyíltan szembehelyezkedett a liberalizmussal, és így a demokráciával is, mintha a kettő egy és ugyanaz volna. Figyelemre méltó – vagy inkább talán természetes – módon mind Magyarország, mind Lengyelország a közelmúlt óta olyan politikai irányt követ, amely hadilábon

³ ORBÁN 2022.

⁴ First News 2023.

⁵ SZILVAY 2022.

áll az uniós politikával. Miközben számos más európai nemzet többé-kevésbé feladni látszik a nemzet fogalmának meghatározására tett kísérleteit, Lengyelország és Magyarország, csakúgy, mint az Egyesült Királyság, pontosan meghatározott nézetek kialakítására törekszik nemzeti identitása kapcsán, amelyek számos közös vonást hordoznak. Jól látható, hogy ha valaki, hát e nemzetek nem adják meg magukat a Nyugat általános „rossz közérzetének”, amelyet Roger Scruton *oikophobiaként* azonosít:

„[Ez] a különös gondolkodásmód a második világháború óta Nyugat-szerte felütötte a fejét, különösen a szellemi és politikai elit körében téve szert népszerűsége [...] azonnal felismerhető tünetekkel: ez nem más, mint az arra való hajlam, hogy bármely konfliktus esetén felsorakozzon az »ő« oldaluk a »miénkkel« szemben, továbbá a sürgető késztetés, hogy megvessük a szokásokat, a kultúrát és az intézményeket, amelyek egyértelműen a »mieink«”.⁶

Ez számos fronton megmutatkozik, azonban nem feltétlenül azokon, amelyek elsőként eszünkbe ötlenének, mint amilyen például a bevándorlás vagy a kisebbségi jogok területe. Példának okáért míg az Egyesült Királyságban szigorú jogszabályokat fogadtak el a bevándorlásra vonatkozóan, mind Lengyelország, mind Magyarország több százezer bevándorlót fogadott be az elmúlt év során, többségükben ukrán menekülteket. Lengyelország és Magyarország rendkívül kritikus álláspontra helyezkedett az LMBTQ-jogokat illetően, míg e kérdés kapcsán az Egyesült Királyság Európa jelentős részénél liberálisabb megközelítést alkalmazott.

Ugyanakkor Magyarország, Lengyelország és az Egyesült Királyság egyaránt célul tűzte ki a nemzeti identitás megőrzését azon erővel szemben, amelyet európai hegemoniaként lehet felfogni, illetve néha ekként is fejezik ki. Tény és való, hogy 1988-ban, amikor a brit Konzervatív Párt még ténylegesen konzervatív párt volt, az EU-t pedig az Európai Gazdasági Közösségként ismertük, Margaret Thatcher brit miniszterelnök aggodalmának adott hangot az olyan Európa létrejötte kapcsán, amely mindenestül eltörli a nemzeti identitás érzését. Nagy-Britannia európai szerepvállalását

⁶ SCRUTON 2006: 36.

magasztalva Thatcher sorolni kezdte országa erőnyeit, azt állítva, hogy „[az] évszázadok során meggarcoltunk azért, hogy Európa felett ne érvényesüljön egyetlen hatalom dominanciája sem”. Kifejezésre juttatva, hogy Európa sosem lehet öncélú, számos vezérelvet említett, amelyek mentén folytatódnia kellene az európai együttműködésnek, miközben fenntartják az egyes nemzetek erős identitástudatát:

„Európa éppen azért lesz erősebb, mert Franciaország Franciaország marad, Spanyolország Spanyolország, Nagy-Britannia pedig Nagy-Britannia, megőrizve saját szokásait, hagyományait és identitását. Balgaság volna megpróbálni a nemzeteket valamiféle fantomképszerű európai személyiségbe préselni.”⁷

Számos európai nemzet azonban éppen úgy érzi, hogy ezt a „fantomképszerű európai személyiséget” igyekeznek mindenáron erőszakkal ráerőltetni. Ha ez a személyiség jobban hasonlítana nemzeti identitásukhoz, akkor talán másképp tudnák felfogni a dolgot, és jobban tudnának azonosulni vele. A volt keleti blokk számos országát és polgáraikat ugyanakkor Európa túlhajtott liberalizmusa, karöltve az Európai Unió által e fantomkép szorgalmazása – vagy inkább utasításba adása – során alkalmazott erőszakos megközelítéssel, túlságosan is emlékezteti a vasfüggöny mögött, az autoriter rendszerek árnyékában élt életükre.⁸ Thatcher szavaival ezek az emberek „valaha teljes mértékben kivették a részüket az európai kultúrából, szabadságból és identitásból”, azonban „lenyesték gyökereiket”, majd miközben az Európai Unióban igyekeznek újra megtalálni e gyökereket, olyan kiirthatatlannak tűnő kúszónövénybe gabalyodtak, amely számukra olyan, mint egy újabb eredeti kultúrájukat fenyegető veszély. Természetesen korántsem állítható, hogy az egykori keleti blokk valamennyi országában így tekintenének az EU-ra. Egyesek örömmel merülnek el abban az áramlatban, amelyről úgy érzik, hogy – Thatchert idézve – az az ő szellemük az európai kultúrában,

⁷ THATCHER 1988.

⁸ Hasonló érzelmeket kelt az Egyesült Államokban a Demokrata Párt, a tudományos körök többsége és számos országos vállalat által az elmúlt évtizedekben felállított baloldali védobástya; lásd például a DREHER 2020-ban rögzített számos interjút!

szabadságban és identitásban. Ne feledjük azonban, hogy az EU által napjainkban kínált kultúra, szabadság és identitás nagyon különbözik attól, amelyről Thatcher 1988-ban beszélt!

E fejezetben amellet érvelek, hogy a nemzetállam újjáéledése, amelyre elméleti példákat szerte a világon vázoltak fel filozófusok, gyakorlati példaként pedig – az előbbinél is nagyobb jelentőséggel – előttünk áll Magyarország és Lengyelország, nem más, mint közvetlen válaszreakció arra, amit Francis Fukuyama és a hozzá hasonlóan gondolkodó elméleti szakemberek a liberalizmus túlkapásaként értékelték, míg mások – köztük Patrick Deneen – a liberalizmus belülről fakadó – és végzetes – következményének vélnek.⁹ Kétségtelen, hogy az 1980-as években Margaret Thatcher és Ronald Reagan „új jobboldalának” a kulturális és a piaci liberalizmust ötvözni igyekvő konzervativizmusát mélyen elhibázottnak kell tekintenünk. Mára igen kevés kulturális konzervativizmus maradt az amerikai Republikánus Pártban és a brit Konzervatív Pártban, amelyek megadták magukat annak, ami Fred Dallmayr szerint „a liberalizmus és a szabadság kisiklása a radikális individualizmus és énközpontúság irányába”.¹⁰

Ugyanakkor míg a Fukuyamához és Dallmayrhoz hasonló szerzők úgy vélik, a posztliberalizmus kijavítja a liberalizmus hiányosságait, mások hajlandóak mélyre ásni nemzeti történelmükben, hogy új életet leheljenek abba a konzervativizmusba, amelyet sokan már rég elfeledtek vagy hátrahagytak. Az erős nemzetállamok támogatói mind kulturális, mind politikai értelemben olyan fenyegetésként tekintenek a liberalizmusra, amely ellen éppen az általa olyan hevesen ellenzett konzervatív ideálok felelevenítése útján kell felvenni a harcot. Kulturális köntösébe bújva a liberalizmus sokak szerint elkoptatja az olyan hagyományos intézményeket, mint a házasság, a család vagy a keresztény vallás. Politikai gúnyjában a liberalizmus „globalista” elképzeléseit autoriternek, illetve imperialistának tekintik, amely nevével ellentétben paradox módon kevesebb szabadságra vezet – és ez magasra repíti a nemzetállam csillagát, megmutatva lakóinak, miként élhetnek szabadon posztliberális konzervatív társadalmakban.

⁹ FUKUYAMA 2022; DENEEN 2018, 2023.

¹⁰ DALLMAYR 2019: 2.

POSZT...LIBERALIZMUS?

De mi is valójában a posztliberalizmus? Ahogyan általában a modern fogalmak esetében tapasztalható, a posztliberalizmusnak sincs egyetlen definíciója, a szakirodalom pedig meglepően szűkszavúan tárgyalja a pontos fogalmat. Maga a kifejezés is megtévesztő lehet, különösen ha egyéb, jól ismert „poszt-” előtaggal ellátott társaihoz hasonlítjuk. A posztmodernizmus például egyértelműen a modernizmustól való megkülönböztetés szándékát fejezi ki, elutasítva ez utóbbi abszolút igazság iránti igényét és bizonyos általános filozofikus kritikával szemlélve mindent átfogó narratíváit. A posztliberalizmus esetében nem egészen ez a helyzet, hiszen szószólói – nem beszélhetünk ugyanis „posztliberálisokról” – széles spektrumot átfogva (jobb kifejezés híján) az antiliberálisoktól egészen a liberalizmust pártolóig terjednek.

Post-Liberalism (Posztliberalizmus) című munkájának átdolgozott előszavában John Gray posztliberalizmusról szóló koncepcióját „felvilágosodás utáni, pluralista nézetként” foglalja össze. Amellett érvel, hogy a felvilágosodás terve végső soron kudarcot vallott, önmagát ásta alá, így jelenleg valami gyökeresen másra van szükségünk:

„A pluralizmus azon összemérhetetlen értékek és szempontok aránytalan sokaságára adott válasz, amely a korai posztmodern különösen jelentős velejárójaként jelentkezik. Lemond a felvilágosodás tervének és a liberalizmus elméletének univerzalista ambícióiról, amellel kardoskodik, hogy a békés együttélést helyben és a gyakorlatban kell megteremteni, a kulturális és történelmi kontextusok mentén jelentős eltéréseket mutat, továbbá csak ritkán öleli fel a liberális intézmények rendszerét [...] Bajaink orvoslása végett nem térhetünk vissza a hagyományokhoz.”¹¹

Nem teljesen világos, hogy mi is a különbség a Gray felfogásában tárgyalt pluralizmus és Thatcher „fantomképe” között. Azonban egyértelmű, hogy az idézet záró megállapításával – „nem térhetünk vissza a hagyományokhoz” – Gray

¹¹ GRAY 1996 [1993]: ix.

egyértelműen a konzervativizmusra utalt. Ennek lehetetlenségét részletesebben is kifejti 1995-ös *Enlightenment's Wake* (A felvilágosodás ébredése) című munkájában. Ez utóbbi kötetben Gray érvelése szerint a felvilágosodás kritikája valójában a következő:

„[T]öbbek között [...] a konzervativizmus kritikája. Eszerint a nyugati országok jelentős részében többé nem létezik az a történelmi tér, amelyben a konzervatív politikai gyakorlat koherens formája megvalósulhat: azt ugyanis lerombolták az új jobboldal politikái, ami hatását tekintve felgyorsította és elmélyítette a legújabb korban ható valamennyi, a múltjához való kötődését meggyengítő erőt.”

Ezt a kijelentést Gray megismétli egy másik átdolgozott előszóban, amelyet az *Enlightenments' Wake* című kötet 2007-es kiadásához írt. Ebben kifejti, hogy nincs „történelmi valószínűsége a hagyományos konzervativizmusoz való visszatérésnek”.¹² A Gray által oly sokszor kárhoztatott új jobboldali politikák nyilvánvalóan a piaci liberalizmust helyezték előtérbe, és bár a társadalmi konzervativizmus dicséretét zengték, az általuk előtérbe tolt, gyakran zabolátlan kapitalizmus nyomán ebből ténylegesen nem sok maradt. És bár Gray talán találón fogalmazta meg a háttérben álló kór diagnózisát, a konzervativizmust illető történelmi pesszimizmusa alaptalannak tűnik. A hagyományos konzervativizmus visszatérte minden „történelmi valószínűségének” kizárása a legjobb esetben is e hagyományos konzervativizmus erejének alábecsülését jelenti, míg legrosszabb esetben a történelem ismeretének hiányát mutatja.

Talán John Gray javára kell írunk, hogy már az 1990-es években érzékelte, hogy a felvilágosodás eszméi milyen mélyen gyökereznek a nyugati társadalomban, és hogy ugyanezen eszmék később miként bizonyultak tévútnak. Mára még Francis Fukuyama, a liberalizmus leghűségesebb védelmezője is belátta, hogy koránt sincs minden rendben a liberális fronton. Az ő szemszögéből ugyanakkor nem magával a liberalizmussal van probléma, sokkal inkább azzal, ami a (gazdasági) liberalizmusból „kifejlődött”, azaz a

¹² GRAY 2007 [1995]: viii.

neoliberalizmussal. Legújabb, *A liberalizmus vesszőfutása* című munkájában – könnyedén váltogatva a liberalizmus különböző, rosszul definiált fogalomvariációit – Fukuyama kifejti véleményét, miszerint „éppen ez az [a tehetős elit és az átlagemberek között tapasztalható gazdasági] egyenlőtlenség áll a liberalizmus és a hozzá kapcsolódó kapitalista rendszer ellen felhozott progresszív érvek középpontjában”. Különös módon Fukuyama értelmezésében a „fejlődés” egyfajta természetellenességet képvisel: a neoliberalizmusnak egyértelműen semmi köze a liberalizmus *valódi* mibenlétéhez, hanem az a liberalizmus természetének mesterséges manipulálásával jött létre.

Mások sokkal kevésbé lelkesen hisznek abban, hogy a liberalizmus alapvetően jó dolog. Ryszard Legutko lengyel filozófus és európai parlamenti képviselő meglehetősen egyértelműen fogalmaz:

„A liberalizmus konkrét doktrínája a liberalizmus olyan szuperelméletévé áll össze, amely az emberi diverzitás legideálisabb szabályozója képében ráerőlteti magát a modern társadalomra. Megbukott minden kísérlet [...] amely a liberalizmust imperialista elhajlásától igyekezett megfosztani. Nem számít, hogy a liberalizmus Rawl szociáldemokrata modelljét követi, piacorientált vagy akár anarcholibertáriánus. Minden egyes változat esetében ugyanannál a problémánál lyukadunk ki.”¹³

A Legutko által vázolt probléma az, hogy a liberalizmus végső soron fojtogatóvá válik: „A liberális rend a társadalmi mérnökösödés megvalósítását kívánja, amely nem csupán a társadalom átalakításához, hanem a folyamat ellenzőinek marginalizálásához is vezet.”¹⁴ Egyértelmű feszültség tapasztalható a felvilágosodás és a romantika kora során felemelkedett két politikai terv, a liberalizmus és az egalitarianizmus között. Ugyanakkor az e tervek által előtérbe helyezett két központi érték kölcsönösen kizárja egymást. Ahogyan azt Alexis de Tocqueville nyomán Andreas Kinneging megfogalmazta:

„Az egyenlőség széles körű és strukturális hajszolása elkerülhetetlenül és egyenesen zsarnoksághoz és elnyomáshoz vezet [...] Az egyenlőségért

¹³ LEGUTKO 2021: 170.

¹⁴ LEGUTKO 2021: 171.

folytatott küzdelem ugyanis az egyre nagyobb hatalom egyre nagyobb központosítását, emellett egyre szélesebb körű kormányzati szabályozást, ellenőrzést és végrehajtást követel a kormánytól, amelynek nyomán a szabadság tartománya egyre zsugorodik, míg végül nyoma vész [...] Az egyenlőség iránt túlzott szenvedéllyel viseltetők maguk is részeseivé válnak a rabszolgaság megteremtésének.”¹⁵

Why Liberalism Failed (Miért bukott el a liberalizmus?) című munkájában Patrick Deneen úgy érvel, hogy a liberalizmus elhajlásai valójában nem annak félresiklása miatt születnek, hanem magából a liberalizmusból fakadnak. „A liberalizmus elbukott – nem azért, mert hibázott, hanem mert hű volt önmagához. Elbukott, mert győzedelmeskedett.”¹⁶ Deneen szerint – Gray kifejezésével élve – a felvilágosodás terve már a fogantatásától kudarcra volt ítélve, mivel mélyen magában hordozta saját pusztulását. A liberalizmus nem elhozza a szabadságot, hanem aláássa azt. Éleslátó elemzésében Deneen az alábbiakra mutat rá:

„Ma a helyi viszonyokba ágyazott gyakorlatokra van szükségünk, amelyek középpontjában az új, életképes kultúrák megteremtése, a háztartások virtuozitásába ágyazott gazdaság és a polgári közösség megteremtése áll. Nem jobb elméletekre van szükség, hanem jobb gyakorlatra. Az ilyen körülmények, valamint az ezek által életre keltett eltérő filozófia talán méltó volna a »liberális« névre. Ötszáz évnyi filozófiai kísérletezgetést követően – amely mára már kifulladt – nyitva áll az út, hogy valami újat, valami jobbat teremtsünk. Ma az emberi szabadság legfőbb bizonyítéka azon képességünkben rejlik, hogy a liberalizmust magunk mögött hagyva képesek leszünk-e valós képet formálni a szabadságról, és fel is építeni azt.”¹⁷

Deneen tehát az elmélet helyett a gyakorlat elsőségét hangsúlyozza: a liberalizmus hátrahagyásával kell felépítenünk a szabadságot. Ha hiszünk

¹⁵ KINNEGING 2020: 559.

¹⁶ DENEEN 2018: 27.

¹⁷ DENEEN 2018: 197–198.

Graynek, akkor jellegükből fakadóan ezen „építmények” nem lehetnek konzervatívak, vagy legalábbis nem a szó egykori értelmében. Gray ugyanakkor meglehetősen homályos premisszákból kiindulva az elméletből vezeti le érveit, meglehetősen kevés empirikus bizonyítékot szolgáltatva, akárcsak Hobbes és Locke az emberről, illetve az államról szóló nézetei kapcsán.

„TÜKRÖM, TÜKRÖM”

Most, hogy megtárgyaltuk a liberalizmus számos magyarázatát és megjelenési formáját, ideje, hogy a posztliberális konzervativizmus elmélete és gyakorlata felé forduljunk. Először is szögezzük le a nyilvánvalót: a posztliberális konzervativizmus valójában nem más, mint befelé – nem pedig kifelé – tekintő konzervativizmus. A liberalizmusnak javarészt azért sikerülhetett napjainkra ilyen mértékben kisiklatnia a modern társadalmat – legyen a hiba bár magában a liberalizmusban vagy annak túlkapásaiban –, mert a konzervativizmus a szavak szintjén ugyan kritizálta a liberalizmust, mégsem utasította el annak lényegét, hanem szinte azonosult vele. Korunk számos úgynevezett konzervatív gondolkodója mélyen legbelül valójában liberális, és korántsem csupán a gazdaság vonatkozásában. A liberalizmus alapvető ideái – különösen a szélsőséges individualizmus középpontba állítása – olyan elbűvölőnek bizonyultak, hogy egész pártok estek velük menthetetlenül szerelembe. Napjaink számos konzervatív mozgalma belülről rothadásnak indult. Ezt gyakran obskúrus szavakkal leplezik, amelyek rácáfolnak valós jelentésükre. Az egyik ilyen kifejezés a fuzionizmus: Frank Meyer, az amerikai fuzionizmus egyik alapító atyja őszintén hitt abban, hogy „a doktriner tradicionalisták és a doktriner libertariánusok ugyanannak az alapvető hagyománynak a kétféle torzulását képviselik; megbékítésük és asszimilációjuk pedig az amerikai konzervativizmus centrista konszenzusával lehetséges”.¹⁸ Meyer szóhasználatában még a „libertariánus” kifejezés is obskúrus neologizmusnak hat. A kifejezés kiötlője, Leonard Read így érvel ennek kapcsán:

¹⁸ MEYER 1996: 156.

„Van egy szó, amelyet a klasszikus közgazdaságtan képviselői használnak, és amelyet mindig is kedveltem: a liberalizmus. Klasszikus értelmében ez a kifejezés az egyéneknek az állam zsarnoki hatalma alóli felszabadítására utalt. Ezt a szót azonban ellenlábásaink kisajátították, és mára már a mások pénze kapcsán gyakorolt liberalitást, azaz bőkezűséget takarja. E szó felett tehát átvették az uralmat. Én pedig talán mindenki másnál inkább felelős vagyok a »libertariánus« kifejezés bevezetéséért, népszerűsítéséért és talán az egész világgal való megismertetéséért. Őszintén sajnálom. Hogy miért? Mert a libertariánus szót mára már legalább annyira kisajátították, mint a liberalizmust.”¹⁹

Read állítása a klasszikus értelemben vett „liberális” kifejezés jelentéséről persze helytelen: az nem az egyéneknek az állam zsarnoki uralma alóli felszabadítását jelentette, hanem az egyén lelkének felszabadítását saját szenvedélyeinek zsarnoki béklyói alól. Az *artes liberales* hagyományai szerint szabadnak az számít, aki képes korlátozni önmagát, ellenőrzés alatt tartani szenvedélyeit, elérni, hogy ne szenvedélyei irányítsák, hanem ő irányítsa azokat. A szabadságot tehát annak idején korlátok között tartották értelmezhetőnek – beleértve sok esetben az állam „zsarnoki” hatalmának önkéntes elfogadását is. Az ilyen korlátokat bizonyos életmódbeli szabályok is képviselhették, mivel ekkoriban paradox módon úgy vélték, hogy az egyén kizárólag e határok elfogadásával tapasztalhatja meg az igazi szabadságot. Mindez ugyanakkor csak azért tűnhet ma paradoxonnak, mert a 21. század embere már egészen másképp értelmezi a „szabadságot”. Ez azonban lényegi elhajlás a fogalom eredeti jelentésétől.

Ugyanakkor a gyökereket támadó liberális rothadás iránti vakság számos konzervatívot arra indított, hogy – akarattal vagy akaratlanul – alábecsülje a liberalizmus valódi természetét. Például az 1990-es évek közepén – amikor a világ már erőteljes jeleit mutatta a liberális rothadásnak, és John Gray már továbblépett a posztliberalizmus felé – Irving Kristol továbbra is fittyet hányt arra, hogy mi forog kockán. Kristol ugyanis szentül hitte, hogy mivel – véleménye szerint Leo Strauss műveinek hatására – az amerikaiak harmadát

¹⁹ READ 1975: 12.

„konzervatívként” azonosították a liberálisok 17%-os arányával szemben, „a kortárs liberalizmus [...] – az emberi természetről alkotott leegyszerűsített elképzeléseivel, utópikus társadalomfilozófiájával és a vallással szembeállított szekularizált *animusfogalmával* – egyre rosszabb hírűvé vált”.²⁰ Kristol liberalizmusra vonatkozó meghatározása és értelmezése azt mindenestre jól mutatja, hogy rendkívül sekélyes fogalmi voltak a liberalizmus természetéről, és szinte teljes vakságában észre sem vette, hogy az saját republikanizmusára is milyen csontig hatoló befolyást gyakorol.

Az elméleti áttekintést hátrahagyva térjünk át a közelmúlt konzervatív kormányainak tényleges gyakorlatára! Ehhez azonban érdemes különbséget tenni a „kisbetűs” és a „nagybetűs” konzervativizmus között – azaz a magukat konzervatívnak nevező vagy tekintő pártok és kormányok, illetve a konzervatív normáknak valóban meg is felelő kormányok között. A konzervativizmust és a liberalizmust gyakran valóban nem egyszerű elválasztani egymástól annyiban, hogy az emberek sokszor társítják e két fogalmat egymással, ráadásul erre jó okuk van. Igen elszántnak kell lenni annak számbavételéhez, hogy az Egyesült Királyság Konzervatív Pártja mit is igyekezett megőrizni az elmúlt évtizedekben, és bár már elrendelték a Tavistock Nemi Identitás Fejlesztő Szolgálatának (Gender Identification Development Service, GIDS) bezárását – épp ideje volt ennek a régóta időszzerű lépésnek, amelyet ugyanakkor sajnálatos módon elhalasztottak –, a párt továbbra is meglehetősen liberális gazdaság-, társadalom- és kulturális politikát folytat.²¹ Egy nemrégiben megjelent véleménycikkből Daniel Pitt kifejti, hogy az úgynevezett „scrutoni triptichon” („házasság, családalapítás, saját vállalkozás”) kapcsán a kormány kizárólag a foglalkoztatási arány javulását könyvelheti el sikerként. Sajnálatos módon a nagy hármas másik két eleme esetében a kormány ténykedése nyomán olyan értékek csökkentek, amelyeknek nőniük kellett volna, és fordítva: az utóbbi évtizedekben a házasságok száma csökkent, míg a válásoké nőtt, a termékenységi ráta pedig ismét leszálló ágba került. Pitt szerint „ideje, hogy Sunak szilárd alapokra építkezve végre ráébredjen a prioritásokra.

²⁰ KRISTOL 1999 [1995]: 380.

²¹ MOSS 2023.

A konzervatívok csak a társadalom szélesebb értelemben vett szövetének megfoltozásával érhetnek el sikert mindhárom területen.”²²

A Konzervatív Párt tényleges konzervativizmusa kapcsán talán mindössze egyetlen kivételt említhetünk: ez a nemzet. Rendkívül rosszul kivitelezve ugyan – és a gazdasági-politikai következmények teljessége még a mai napig sem egyértelmű –, de ugyanez a párt kezdeményezte az Egyesült Királyság kilépését az Európai Unióból 2016-ban. Amint azt David Cameron 2013-as uniós beszédében megfogalmazta, „egyre növekvő feszültséget okoz, hogy az EU-ra nem olyan szervezetként tekintünk, amely az emberek érdekében cselekszik, hanem olyasvalamiként, amit az emberek elszenvedni kénytelenek”. Cameron szerint az Európai Uniónak „öncélú létezés helyett célirányos eszköznek kellene lennie, amely jólétre, stabilitásra, továbbá az unión belül és azon kívül megteremtett szabadság és béke szilárd bázisának szerepére törekszik”.²³ Margaret Thatcher 1988-as brugge-i beszédét visszhangozva Cameron erőteljesen vitatta az EU „»egyazon kaptafa« megközelítését, amely magától értetődőnek veszi a feltételezést, hogy minden ország az integráció ugyanazon szintjére vágyik. Valójában azonban nem ugyanazt akarják, és ez nem is követelhető meg tőlük.” Cameron mindvégig hangsúlyozta, hogy erős, független nemzetekre van szükség, amelyek az Európai Unió védőernyője alatt együtt dolgoznak olyan problémákon, mint „a biztonság, az energiaellátás diverzifikálása, [...] a klímaváltozás és a globális szegénység, [...] a terrorizmus és a szervezett bűnözés”, hozzátéve, hogy „a rugalmasság és az együttműködés e jövőképe nem azonos ugyan az egyre szorosabb politikai unió víziójával, azonban semmivel sem kisebb a létjogosultsága”. Cameron ezenfelül arra is emlékeztette hallgatóságát, hogy „a hatásköröket vissza is kell tudni származtatni a tagállamokra, nemcsak elvenni tőlük. Az európai vezetők erre vonatkozóan egy évtizeddel ezelőtt Laekenben tett ígérete helyet kapott az uniós szerződésben is. Az ígéret betartására azonban valójában sosem került sor. Végre megfelelően át kell ültetnünk a gyakorlatba ezt az elvet.” A brexit több szempontból is erre a be nem tartott ígéretre adott válasznak tekinthető, amellyel a Konzervatív Párt visszakövetelte, vagy talán inkább megőrizte Nagy-Britannia autonómiáját.

²² PITT 2023.

²³ CAMERON 2013.

A POSZTLIBERÁLIS KONZERVATIVIZMUS

GYAKORLATA: ISTEN, HAZA, CSALÁD

Vannak ugyanakkor más európai nemzetek, amelyek minden lehetséges eszközzel igyekeznek visszakövetelni autonómiájukat, miközben – egyelőre – nem mondanak búcsút az Európai Uniónak. Legutóbb Olaszország lehetett tanúja a konzervativizmus újjáéledésének az újonnan felálló Meloni-kormány megalakulásával, amelyre rögtön rá is ragasztották a fasiszmus, a Mussolini-féle rendszer közvetlen folytatásának bélyegét. Hogy miért? Amint azt Roberto Saviano olasz újságíró megfogalmazta, „az Olasz Testvérek vezetője tagadja ugyan fasiszta mivoltát, mégis a Mussolini-kor híres szlogenjét visszahangozza: »Isten, haza, család«”.²⁴ Nagyon úgy fest, hogy ami egykor teljes mértékben kézenfekvő alapelv volt a politikai paletta minden szegmense számára, az mára kizárólag fasisztának számít, így – amint azt Saviano cikkének címe is hirdeti – mindenki, aki ezért harcol, de különösen Giorgia Meloni „veszélyt jelent Olaszországra és Európa többi részére”. A Meloni-ellenes hangok leginkább egy 2019-ben, a Családok Világkongresszusán tartott beszédre vezethetők vissza, amely 2022 szeptemberében, az olasz választások idején kezdett futótűzszerűen terjedni az *online* térben. Ebben a beszédében Meloni nyílt támadást intézett a modern liberalizmus értékei ellen:

„De miért ellenség a család? Miért olyan félelmetes a család? Ezekre a kérdésekre egyetlen válasz létezik. Mert ez az, ami meghatároz minket. Ez az identitásunk. Mert minden, ami meghatároz bennünket, mára ellenségévé vált mindazoknak, akik nem akarják, hogy legyen identitásunk, hanem arra törekednek, hogy tökéletes fogyasztó rabszolga váljon mindannyiunkból. Ezért támadást indítanak a nemzeti identitás ellen, megtámadják a vallási identitást, megtámadják a nemi identitást, megtámadják a családi identitást. [...] De mi megvédjük Istent, az országot és a családot.”

Ezenfelül, ismét Thatcher brugge-i beszédét idézve emlékeztetünkbe, Meloni – talán már a Világgazdasági Fórumra tekintve – nyíltan szembeszállt a globális pénzügyi és gazdaságpolitikával:

²⁴ SAVIANO 2022.

„Nem definiálhatom úgy magam mint olasz, keresztény, nő vagy anya. Nem. Az kell, hogy x polgár, x nemű, 1. vagy 2. számú szülő legyek. Számmal kell azonosítanom magam. [...] Mert ha csak pusztán szám vagyok, akkor nincs többé identitásom, nincsenek gyökereim, akkor válok tökéletes rabszolgává, kiszolgáltatva a pénzügyi spekulánsok kényének. Akkor leszek tökéletes fogyasztó. [...] [De] mi nem akarunk számokká silányulni! Megvédjük emberi mivoltunk értékeit!”²⁵

Még nem tudjuk, Meloni mennyire lesz sikeres az e konzervatív értékek védelmére hivatott politikák megvalósítása terén, de áruklodó lehet, hogy kampánya során a fentihez nagyon hasonló retorikát alkalmazott, ami arra utal, hogy választói is osztják ezeket az értékeket.

Mondanunk sem kell, hogy Meloni kritikája nem kifejezetten talált értő fülekre az általa említett liberálisok körében, akik közül a *Washington Post* egyik tollnoka őszinte megrökönyödéssel tette fel a kérdést: „de hát ki tekinti ellenségnek vagy fenyegetésnek a családot, és milyen értelemben?”²⁶ Mégis, éppen a hagyományos értékek, többek között a család melletti elkötelezettsége teszi Melonit ellenséggé a baloldal szemében. Ben Shapiro, a *Daily Wire* befolyásos társalapítója így írt erről:

„Ők úgy vélik, a hagyományos szerepek önmagukban fasiszta intézmények, és az ilyen szerepek szorgalmazói szerint az emberi boldogság nem a kollektív társadalmi jóléti rendszerekkel kiegészített atomisztikus individualizmusban lelhető fel. Így tehát a valódi szabadság megköveteli a Meloni és a hozzá hasonlóknak elleni harcot.”²⁷

Nem meglepő módon, bár senki nem vitatta azt a választási folyamatot, amely a miniszterelnöki székbe juttatta Melonit, kritikusai szerint pártja, a Fratelli d'Italia felemelkedése korántsem kívánatos. Az olaszországi választások után pár nappal a Princeton Egyetem rendezvényén tartott vitaindító beszédében Ursula von der Leyen a következőket mondta: „együtt dolgozunk bármely demokratikus kormánnyal, amely hajlandó velünk együtt dolgozni [...] Ha

²⁵ Illinois Family Institute 2022. Az idézet 11:30-tól kezdődik.

²⁶ BUMP 2022.

²⁷ SHAPIRO 2022.

a dolgok rossz irányba fordulnak – amint az már Magyarország és Lengyelország kapcsán elhangzott –, megvannak az eszközeink.”²⁸ Ez az alig burkolt fenyegetés – amelynek még a fősodorbéli média is nevezte – nem kifejezetten talált lelkes fogadtatásra az érintett konzervatív pártoknál. Von der Leyen kijelentése rávilágít azokra a problémákra, amelyeket az ellentábor az EU demokráciadefiníciója (illetve demokráciaértelmezése) kapcsán felvet. Szavaiban benne rejlik az az elképzelés, hogy Meloni kormánya vagy nem demokratikus, vagy bizonyos „eszközökkel” kell kényszeríteni az EU-val való együttműködésre. Az pedig, hogy milyen „eszközökről” beszél, egyértelműen kiderül a Magyarországra és Lengyelországra tett utalásból: kötelezettségszegési eljárások, embargók, az uniós források visszatartásával járó szankciók.

Végeredményben azonban a konzervativizmus nem elmélet, hanem gyakorlat. És ha meg szeretnénk érteni a posztliberális konzervativizmus természetét, mind Lengyelország, mind Magyarország kiváló példával szolgál. Bizonyos mértékig mindkettő ellenáll Európa liberális programjának – ehelyett szilárdan kitartanak amellett, hogy az EU vegye érdemben figyelembe a nemzeti választópolgárok hangját. Mindkét ország merít saját történelméből, és mindkét ország keresi és igyekszik definiálni saját nemzeti identitását. Mind Magyarország, mind Lengyelország példaadó tagja annak a mozgalomnak, amely csak az utóbbi években kapott nevet, ahogyan megfelelő elméleti megalapozást is: ez a nemzeti konzervativizmus. Ugyanakkor mindkét ország készséggel beismerné, hogy nem tesz mást, mint visszanyúl a múltba.

A konzervativizmust sokak szerint a nagy francia forradalom polgárháborús szakaszának atrocitásaira válaszul Edmund Burke teremtette meg. Burke valóban az elsők között adott hangot a konzervativizmus eszméjének, azonban – amint arra Yoram Hazony rámutat – a konzervativizmus ennél jóval régebben született: egészen a 15. századig, az angol főbíró és politikus John Fortesque *De Laudibus Legum Angliae* (Az angol törvények dicséretéről) című művére nyúlik vissza, amelyet a szerző halála után jelentettek meg 1543 körül.²⁹ Fortesque ezt a művét a rózsák háborúja idején, franciaországi száműzetése során, az angol alkotmány bemutatásának céljával írta, vagy

²⁸ Reuters 2022.

²⁹ HAZONY 2018: 25–26; 2022: 2–7.

mondhatni inkább – Hazony szavaival – „elméleti magyarázatnak szánta arra, hogy mely okokból tekinti az angol alkotmányt az ismert politikai kormányzati modellek legjobbjának”.³⁰ A konzervatív gondolkodás ebben az esetben is konkrét eseménysorra adott válaszként fogalmazódott meg, így egyértelmű, hogy a tényleges konzervativizmus még ennél is sokkal régebben keletkezett. Mind Fortesque, mind Burke úgy érezte, hogy jelene hányattatásaira adott válaszként meg kell határozni, és papírra kell vetnie az államról alkotott elképzeléseit: az igazságos rendet támadás érte, és így védelemre szorult, amely szükségessé tette eszméi kifejtését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen eszmék ne léteztek volna korábban, sőt, ennek éppen az ellenkezőjére utal. Még mielőtt Adam Smith tollából 1776-ban megszületett volna a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* című munka, sokan mások is vizsgálódtak a nemzetek jólétének természetét és okait illetően századokon át, csak épp nem foglalták rendszerezett írásműbe gondolataikat.³¹

Nem meglepő tehát, hogy számos európai ország saját nemzeti történelmében és hagyományaiban gyökerező eszmék megfogalmazásával reagál a liberalizmusra. Lengyelországban Jarosław és Lech Kaczyński nemzeti konzervatív Jog és Igazság (Prawo i Sprawiedliwość) pártja rövid időre hatalomra került 2005-ben, majd 2015-ben visszanyerte pozícióját. Pártprogramjuk azonnal világossá teszi az Európa irányában képviselt álláspontjukat:

„Azt akarjuk, hogy egész Európa a szabadság, az egyenlőség, a szolidaritás és az igazság övezete legyen, és hiszünk abban, hogy – a gyakorlatba ültetve – a hagyományos értékeinkre alapozott társadalmi élet modellje jó példával jár elől, és így jelentős hatást érhet el. Ugyanakkor minden, a kulturális egységesítés irányába tett lépést elutasítunk.”³²

³⁰ HAZONY 2022: 4.

³¹ Csak egy példa a sok közül: Isaac Newton (1642–1727), a Királyi Pénzverde felügyelője (1696), majd igazgatója (1699–1727) meglehetősen kifinomult elméleteket dolgozott ki a nemzeti és a globális gazdaságról, a valutaárfolyamokról, az értékes árucikkekről és a termelés specializáció révén elérhető hatékonyságáról. Minderről bőséges jegyzetanyagából értesülhetünk, amelyről a *Newton & the Mint* [é. n.] ad tájékoztatást.

³² PiS 2014.

Annak kifejtésén túl, hogy mi ellenében lép fel, a Jog és Élet pártja azt is egyértelművé teszi, hogy mi *mellett* kardoskodik:

„Saját szuverén nemzetállamunk alapvető fontosságú érték számunkra, hiszen enélkül elképzelhetetlen más, szintúgy alapvetőnek tartott értékeink megvalósítása. Szuverén, jogkövető, ugyanakkor hatékony államban gondolkodunk, ahol a lengyel családok boldogulhatnak és fejlődhetnek. Az ilyen állam megvalósítható, feltéve, hogy továbbra is képesek vagyunk fejlődni nemzetként, szabad lengyel emberek és lengyel családok közösségeként, gazdasági rendszerként, politikai entitásként és kulturális modellként.”³³

Érdemes megjegyezni, hogy a lengyel nemzet középpontjában a család áll, nem az egyén, ami szintén a gyakorlatba ültetett posztliberális konzervativizmust tükrözi. Amint azt Legutko kifejti, „[a]z emberi társadalom soha nem elszigetelt, atomizált egyénekből tevődött össze, hanem úgy tekintettek rá mint szélesebb körű társadalmi, etnikai és vallási identitással rendelkező létezők közösségére”.³⁴ Hazony kifejti, hogy valamennyi konzervatív gondolkodású ember társadalmi identitásának alappillére – megint csak – a család, méghozzá érvelése szerint nem csupán a szülőkből és gyermekeikből álló úgynevezett nukleáris család, hanem a többgenerációs hagyományos család.³⁵ Hazony munkáját részben éppen azért tárgyalom a posztliberalizmus gyakorlatáról szóló részben, mert elmélete közvetlenül a gyakorlatban érvényesül, amint arról a *Conservativism. A Rediscovery* (*A konzervativizmus újrafelfedezése*) című munkájának terjedelmes személyes vonatkozású záró fejezetei tanúskodnak.

Azonban nem csupán a „család” kap kitüntetett figyelmet Hazony legfrissebb munkájában: a tárgymutató alapján a vallás is visszatérő téma a könyv lapjain. Hazony konkrét személye kapcsán ez a modern ortodox judaizmust jelenti, míg a nemzetállamról szóló elméleti fejtegetéseiben és azok gyakorlatba ültetése kapcsán az államvallásról, azaz a nemzet történelmileg domináns vallásáról beszél:

³³ PiS 2014.

³⁴ LEGUTKO 2021: 151.

³⁵ HAZONY 2022: 207–216.

„A konzervatív demokrácia a bibliai vallást tekinti a nemzeti függetlenség, igazság és közerkölcs egyetlen szilárd alapjának a nyugati nemzetek esetében. Amerikában és a többi hagyományosan keresztény országban a kereszténységnek kell lennie a közélet alapjának, továbbá erőteljesen tükröződnie kell a kormányzásban is, feltéve, hogy azt az emberek többsége így kívánja.”³⁶

Ugyanezt a vallásra helyezett erőteljes hangsúlyt találjuk Orbán Balázs *A magyar stratégiai gondolkodás egyszeregye* címet viselő munkájában, amelyben a szerző, politikai igazgató és Orbán Viktor stratégiai tanácsadója egyedülálló betekintést nyújt a posztliberális nemzeti konzervatív politika egy évtizedének gyakorlatába. Orbán magyar történelemben gyökerező és gyakorlati példák sokaságát felsorakoztató értekezését egy sor olyan alapelvel zárja, amelyet ő „a magyar egyszeregynek” nevez, amelyek között elsőként „a keresztény kulturális alapokon értelmezett emberképet” nevezi meg.³⁷

Nem meglepő, hogy a „magyar egyszeregy” a továbbiakban olyan alapelveket sorakoztat fel, amelyeket éppúgy megtalálunk Hazony munkáiban, mint a Jog és Igazságosság pártjának pártprogramjában, továbbá a konzervatív pártok világszerte megfogalmazott elvei között. Többek között ilyen a családközpontúság, valamennyi emberi lény egyediségének hangsúlyozása (szemben a „fantomképszerű” személyiséggel), ahogyan a magántulajdon és a nemzetállam kiemelése is. Néhány kifejezetten Magyarországra jellemző ponton túl – ilyen például a szenvedélyes nacionalizmus – Orbán munkájának egyedi többletét annak elemzése adja, hogy miként hozhatók ezen alapelvek működésbe. Egy dolog kijelenteni, hogy a család a társadalom sarokköve, azonban egészen más olyan, ezen elveken alapuló politikai stratégiát kidolgozni, amely tesz is azok megvalósításáért. Magyar viszonylatban a közvetlen, gyakran pénzügyi ösztönzők a házasság és a nagycsaládok alapítása irányába hatnak, otthonteremtési támogatást nyújtanak, jutalmazzák a vallási csoportokban és a közösségi tevékenység egyéb formáiban való részvételt, és így tovább. 2021-ben a számok biztatónak tűntek, és Orbán nem mulasztja el megjegyezni, hogy a puding próbája az evés:

³⁶ HAZONY 2022: 341.

³⁷ ORBÁN 2021: 172–173.

„Ami a tudományt illeti, 2010 után markáns szakmai konszenzus alakult ki, hogy az a modell, amellyel az egyes Orbán-kabinetek kísérleteztek, leginkább bukásra van ítélve. Persze a tudomány könnyen mond ítéletet afelett, amit nem ért. Majd később, ahogy egyre több a tapasztalat, tisztul a kép.”³⁸

Amikor 1990-ben az Európai Tanács Rómában tárgyalta a mai Európai Unió akkori terveiről, Margaret Thatcher híres „Nem, nem, nem!” parlamenti beszédében fogalmazott meg markáns ellenvéleményt.³⁹ Az Egyesült Királyság brexitje, Giorgia Meloni olaszországi választási győzelme, a Jog és Igazságosság pártjának lengyelországi hatalomra jutása, valamint Orbán Viktor miniszterelnöksége több szempontból hasonló „Nem, nem, nem!” választ ad az Európai Unió liberális programjára. Ugyanakkor a „tudomány” legtöbb képviselője által menthetetlennek tartott erényekre hangos „igent” visszhangoznak. Úgy tűnik, ezek az erények a posztliberális Európa keretei között nagyon is életképesnek bizonyulnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUMP, Philip (2022): That Giorgia Meloni Speech Captivating the US Right Doesn't Make Sense. *The Washington Post*, 2022. szeptember 27. Online: www.washingtonpost.com/politics/2022/09/27/meloni-italy-united-states-far-right
- CAMERON, David (2013): EU Speech at Bloomberg. *GOV.UK*, 2013. január 23. Online: www.gov.uk/government/speeches/eu-speech-at-bloomberg
- DALLMAYR, Fred (2019): *Post-Liberalism. Recovering a Shared World*. Oxford – New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190949907.001.0001>
- DENEEN, Patrick (2018): *Why Liberalism Failed*. New Haven, CT: Yale University Press. Online: <https://doi.org/10.12987/yale/9780300223446.001.0001>
- DENEEN, Patrick (2023): *Regime Change. Toward a Postliberal Future*. New York: Sentinel.
- DREHER, Rod (2020): *Live Not by Lies*. New York: Sentinel.
- First News (2023): EP Should Stop Lecturing Poland Amid Corruption Scandal Says Duda. *The First News*, 2023. január 17. Online: www.thefirstnews.com/article/ep-should-stop-lecturing-poland-amid-corruption-scandal-says-duda-35831

³⁸ ORBÁN 2021: 71.

³⁹ THATCHER 1990.

- FUKUYAMA, Francis (2022): *Liberalism and its Discontents*. London: Profile [magyar nyelven: *A liberalizmus vesszőfutása*. Ford. Bojtár Péter. Budapest: Európa, 2024].
- GRAY, John (1996) [1993]: *Post-Liberalism. Studies in Political Thought*. London – New York: Routledge.
- GRAY, John (2007) [1995]: *Enlightenment's Wake*. Abingdon – New York: Routledge.
- GREGORY, James (2022): EU Corruption Scandal Puts Democracy Under Attack - European Parliament Head. *BBC News*, 2022. december 12. Online: www.bbc.com/news/world-europe-63941509
- HAZONY, Yoram (2018): *The Virtue of Nationalism*. New York: Basic Books.
- HAZONY, Yoram (2022): *Conservatism. A Rediscovery*. Washington, DC: Regnery Gateway.
- Illinois Family Institute [@ILFamilyInstitute] (2022): Giorgia Meloni's 2019 Courageous Common Sense Speech. *YouTube*, 2022. szeptember 26. Online: http://y2u.be/7qWwUUhP_k
- KINNEGING, Andreas (2020): *De onzichtbare maat. Archeologie van goed en kwaad*. Amsterdam: Prometheus.
- KRISTOL, Irving (1999) [1995]: *Neoconservatism. The Autobiography of an Idea*. Chicago: Ivan R. Dee.
- LEGUTKO, Ryszard (2021): *The Cunning of Freedom. Saving the Self in an Age of False Idols*. New York: Encounter.
- MEYER, Frank S. (1996): Why Freedom. In MEYER, Frank S.: *In Defense of Freedom and Related Essays*. Indianapolis, IN: Liberty Fund, 155–163.
- MOSS, Lauren (2023): Closure of Tavistock Gender Identity Clinic Delayed. *BBC*, 2023. május 11. Online: www.bbc.com/news/uk-65564032
- Newton & the Mint [é. n.]. Online: <https://newtonandthemint.history.ox.ac.uk>
- ORBÁN Balázs (2021): *A magyar stratégiai gondolkodás egyszeregye*. Budapest: MCC Press.
- ORBÁN Viktor [@PM_ViktorOrban] (2022): Good Morning to the European Parliament! X, 2022. december 12. Online: https://twitter.com/PM_ViktorOrban/status/1602255764059561987
- PiS (2014): *Law and Justice Programme 2014*. Online: <https://pis.org.pl/partia/law-and-justice>
- PITT, Daniel (2023): The Conservatives Have Failed Conservatism. *The Critic*, 2023. március 31. Online: <https://thecritic.co.uk/the-conservatives-have-failed-conservatism>
- READ, Leonard E. (1975): *Castles in the Air*. Irvington-on-Hudson, NY: Foundation for Economic Education.
- Reuters (2022): EU's von der Leyen Delivers Veiled Warning to Italy's Right Wing. *Reuters*, 2022. szeptember 23. Online: www.reuters.com/world/europe/eus-von-der-leyen-delivers-veiled-warning-italys-right-wing-2022-09-23
- SAVIANO, Roberto (2022): Giorgia Meloni is a Danger to Italy and the Rest of Europe. *The Guardian*, 2022. szeptember 24. Online: www.theguardian.com/world/commentis-free/2022/sep/24/giorgia-meloni-is-a-danger-to-italy-and-the-rest-of-europe-far-right

- SCRUTON, Roger (2006): *England and the Need for Nations*. London: Civitas.
- SHAPIRO, Ben (2022): The International Anti-Woke Backlash. *Creators Syndicate*, 2022. szeptember 28. Online: www.creators.com/read/ben-shapiro/09/22/the-international-anti-woke-backlash
- STONE, Jon (2019): „This is Not Democracy”: European Parliament Unites to Condemn Selection of New EU Commission President Behind Closed Doors. *The Independent*, 2019. július 4. Online: www.independent.co.uk/news/world/europe/european-commission-president-ursula-von-der-leyen-juncker-eu-parliament-a8987841.html
- SZILVAY, Gergely (2022): An Analysis of Orbán's „Illiberal Democracy”. *The European Conservative*, 2022. október 4. Online: <https://europeanconservative.com/articles/essay/orbans-illiberal-democracy>
- THATCHER, Margaret (1988): Speech to the College of Europe („The Bruges Speech”). *Margaret Thatcher Foundation*, 1988. szeptember 20. Online: www.margareththatcher.org/document/107332
- THATCHER, Margaret (1990): HC Stmnt: [Rome European Council] [„No No No”]. *Margaret Thatcher Foundation*, 1990. október 30. Online: www.margareththatcher.org/document/108234